

Folikulární lymfom a význam nádorového mikroprostředí

Janíková A.¹, Michalka J.¹, Tichý B.¹, Fabian P.², Šupíková J.¹, Mayer J.¹

¹Interní hematologická klinika, Lékařská fakulta Masarykovy Univerzity a Fakultní nemocnice Brno,

²Masarykův onkologický ústav Brno

Souhrn

Folikulární lymfom (FL) je indolentní B-lymfoproliferace charakterizovaná pomalým růstem a rekurentním průběhem. Navzdory histologické uniformitě se klinicky jedná o značně heterogenní onemocnění. Celkový medián přežití se pohybuje kolem 18 let, přesto 10–15 % pacientů umírá v důsledku progresu FL do 2–3 let. Pro FL jsou také příznivé spontánní regrese, což předpokládá imunologickou interakci nádorových buněk s ostatními elementy imunitního systému. Význam nádorového mikroprostředí jako určujícího faktoru chování FL podporují výsledky studií genové exprese a analýzy imunofenotypu ne-nádorových buněk. Předkládaný přehled sumarizuje současné poznatky o jednotlivých „hráčích“ nádorového mikroprostředí FL jako jsou folikulární dendritické buňky (FDC), T-regulační (FOXP3+) a T-cytotoxické lymfocyty (CD8+), s lymfocyty asociované makrofágy (LAM), NK-buňky (CD57+) apod. Vliv nádorového mikroprostředí na chování FL se dnes jeví jako nezpochybnitelný, avšak interpretace výsledků je často nejednotná a rozporuplná. Tyto rozdíly pravděpodobně pramení z různé koncepce jednotlivých studií, ale jsou dány i rozdílnou citlivostí jednotlivých komponent nádorového mikroprostředí k různým typům léčby. Poznání elementů nádorového mikroprostředí, jejich vzájemných vztahů a interakce s nádorovými buňkami by mohlo vést ke stanovení přesnější individuální prognózy pacienta ale také k cílené léčbě „šitě na míru“.

Klíčová slova: folikulární lymfom, t(14;18), nádorové mikroprostředí, FOXP3, folikulární dendritické buňky, s lymfomem asociované makrofágy

Summary

Janíková A., Michalka J., Tichý B., Fabian P., Šupíková J., Mayer J.: Follicular lymphoma and the significance of its tumour microenvironment

Follicular lymphoma (FL) is an indolent B-lymphoproliferative disease characterized by slow growth and recurrent course. Despite of histological homogeneity, clinically, it is quite heterogeneous disease. Median of survival is about 18 years, but 10–15% of patients die during 2–3 years from the time of diagnosis due to progression of the disease. Spontaneous regressions appear typically in FL and suggest immunological interaction with tumor cells. The importance of the tumor microenvironment as the determining factor of the lymphoma's biology is supported by the results of several gene expression and immunophenotyping studies. This review summarizes recent knowledge about the “players” of the tumor microenvironment in FL such as follicular dendritic cells (FDC), FOXP3+ T-regulatory cells (T-regs), CD8+ cytotoxic T-cells, lymphoma associated macrophages (LAMs), CD57+ NK-cells, etc. The influence of the tumor microenvironment on biology of follicular lymphoma seems to be clear but the results are often controversial. These discrepancies could be partially caused by diverse design of studies, but especially a different sensibility of each microenvironment subpopulation to the various therapeutic regimens is of value. Understanding the microenvironment elements, their relationship and cross-talk with tumor cells could help to establish precise individual prognosis but also to select a targeted therapeutic strategy.

Key words: follicular lymphoma, t(14;18), tumor microenvironment, FOXP3, follicular dendritic cells, lymphoma-associated macrophages

Transfuze Hematol. dnes, 16, 2010, No. 3, p. 150–157.

Úvod

Folikulární lymfom (FL) je jedním z nejčastěji se vyskytujících ne Hodgkinských lymfomů (NHL). Choroba se typicky manifestuje jako chronicky probíhající nebolestivá lymfadenopatie, vyznačující se návraty ale i spontánními remisemi (1). Medián přežití se nyní pohybuje kolem 18 let (2). Stále však existuje nezanedbatelná část nemocných (cca 10–15 %) s agresivním charakterem choroby, která reaguje nedostatečně na léčbu a vede k úmrtí do 2–3 let od stanovení diagnózy. Příčinou smrti bývají obvykle komplikace vyplývající z toxicity léčby nebo transformace do agresivního lymfomu (3).

Pozorované jevy jako spontánní remise, výborný efekt

alogení transplantace s významným „graft versus lymphoma“ efektem (4) a také prokázané přetrvávání t(14;18)+ buněk v krvi a uzlinách pacientů v dlouhodobých remisích folikulárního lymfomu (5) naznačují, že kromě nádorových buněk se musí uplatňovat v klinické manifestaci FL další faktor. Jedna z prvních prací, která obrátila pozornost směrem k nenádorovým buňkám tzv. mikroprostředí uzliny, je analýza genové exprese na celogenomovém čipu u 96 pacientů s FL. Autoři definovali a validovali dvě nezávislé podskupiny (nazvané „Immune response 1“ a „Immune response 2“), které se lišily expresními profily, klinickým chováním a prognózou (6). Rozdíly v genové expresi se však nepromítaly do B-buněk (CD19+), ale mezi buňky tzv. nádorového mikroprostředí (non CD19+). Dnes existuje celá řada studií podporu-

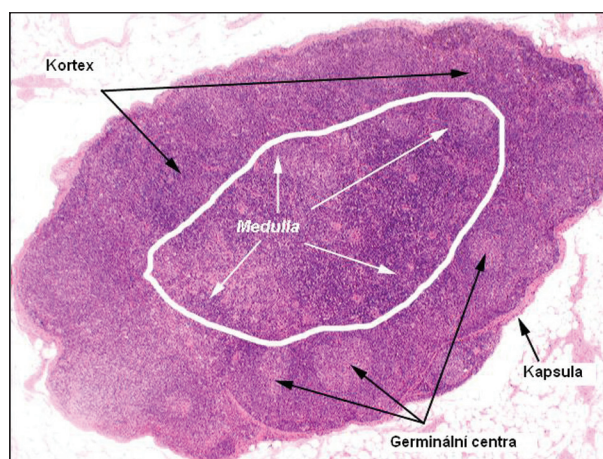
jících hypotézu, že folikulární lymfom lze nahlížet jako onemocnění funkční interakce nádorových buněk a ostatních nenádorových buněk imunitního systému.

Tento stručný přehled sumarizuje dosavadní poznatky o nádorovém mikroprostředí FL a snaží se je interpretovat v širším rámci této zajímavé diagnózy. Následující text z edukačních a logických důvodů nejprve rozebírá morfologii fyziologické i nádorové uzliny FL včetně charakteristiky vlastních t(14;18) pozitivních buněk. Dále jsou jednotlivé kapitoly věnovány klinicky nejvýznamnějším složkám mikroprostředí v kontextu normální i nádorové tkáně doplněné o výsledky studií a technologické možnosti mapování jednotlivých jejích elementů.

Morfologie lymfatické uzliny

Lymfatická uzlina je sekundární lymfatický orgán (obr. 1), který je osídlen lymfoidními buňkami generovanými v thymu (T-lymfocyty) a kostní dřeni (B-lymfocyty). Histologicky se rozlišuje část periferní – kortikální (zde ještě povrchová vrstva a parakortex blíže centru uzliny) a vnitřní – medulární. Z funkčního hlediska potom lze diferencovat retikulum z kolagenních a elastických vláken tvořící konstrukci uzliny a celulární kompartment (7). Celulární kompartment je tvořen zejména lymfocyty, které jsou v kortikální oblasti shlukovány do tzv. folikulů. Primární folikuly jsou tvořeny malými uniformními lymfocyty bez antigenní stimulace, sekundární folikuly vznikají z primárních po antigenní stimulaci a obsahují světlé blastoidní buňky. Centrální zóna sekundárního folikulu se nazývá zárodečné nebo také germinální centrum (GC) a je obklopena zónou pláštěvou („mantle“). Folikuly jsou tvořeny dominantně B-buňkami a GC jsou místem intenzivní humorální imunitní odpovědi. Germinální centra jsou tvořena dvěma populacemi buněk: velkými aktivovanými B-lymfocyty tzv. centroblasty (morfologicky nerozštěpené – „noncleaved“) a menšími centrocyty (rozštěpené – „cleaved“), které vznikají z centroblastů. GC taktéž obsahují Th2 –buňky (CD4+, CD45RO+, CD57+), které mají zásadní význam v T-B interakci. Velká část B-buněk, která není aktivována v rámci humorální odpovědi nebo se nepřemění v paměťové buňky, zaniká apoptózou. Pláštěvá (mantle) zóna je tvořena malými lymfocyty, které jsou velmi heterogenní po stránce fenotypu i funkce. Parakortex a difuzní zóna kortexu (mezi GC) jsou tvořeny T-lymfocyty a jsou místem celulární imunitní odpovědi (7).

Funkce lymfocytů je závislá na interakci s dendritickými buňkami a makrofágy. Makrofágy jsou obvykle situovány na stěnách sinusů a fagocytují především okolní cizorodé antigeny, modifikují tak kontakt těchto antigenů s jinými elementy imunitního systému a prezentují antigeny fagocytovaného materiálu především T-lymfocytům. Dendritické buňky jsou tzv. profesionální antigen-prezentující buňky a v lymfatické tkáni se vyskytují minimálně ve dvou typech: folikulární dendritické buňky (FDC), které sídlí ve folikulech a interdigitující dendritické buňky lokalizované mimo folikuly (IDC). Každý typ dendritických buněk má odlišnou nejen morfologii, ale i původ a funkci. IDC pocházejí z různých částí těla, jsou především v parakortexu

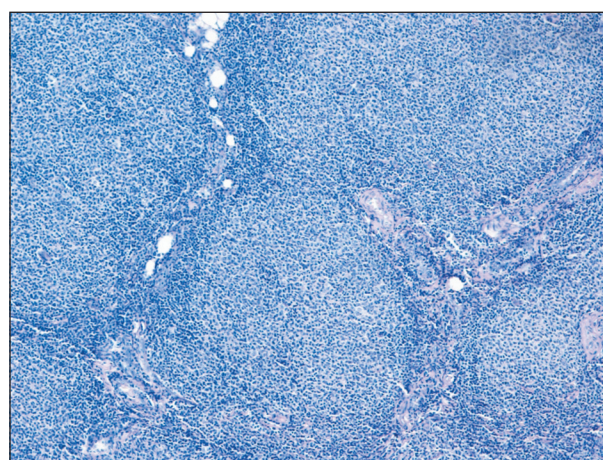

Obr. 1. Mikroskopický snímek a struktura fyziologické uzliny (barvení hematoxylin-eosin; zvětšení 10x).

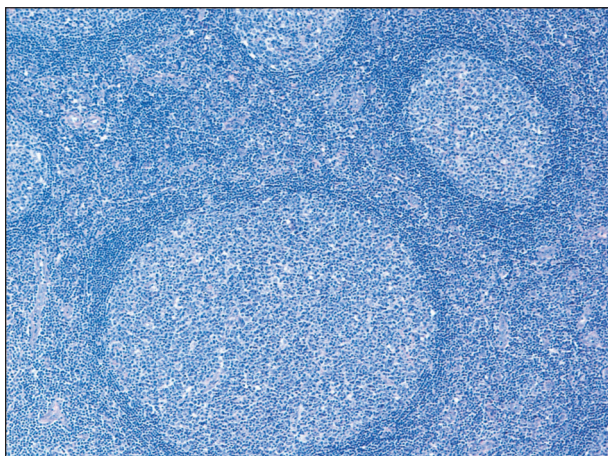
a uplatňují se v rámci T-buněčné odpovědi. FDC pocházejí pravděpodobně z retikulárních buněk uzliny a jsou nezbytné pro existenci a vývoj B-lymfocytů (7).

Morfologie uzliny u folikulárního lymfomu

Folikulární lymfom je definován jako neoplázie z B-buněk folikulárního respektive germinálního centra. Většina FL si obvykle zachovává folikulární charakter s folikuly rostoucími těsně vedle sebe a stírajícími původní strukturu uzliny (obr. 2). Neoplastické folikuly mají obvykle vymizelou pláštěvou zónu a centroblasty jsou v různém poměru smíchány s centrocyty, takže folikuly postrádají polarizaci (rozlišitelné zóny centroblastů a centrocytů), která bývá velmi dobře vyjádřena u reaktivní lymfadenitidy (obr. 3). Poměr centrocytů k centroblastům a podíl folikulárního k difuznímu uspořádání určuje tzv. grading FL (grade 1, 2, 3A a 3B). Folikulární dendritické buňky bývají vidět uvnitř nádorových folikulů a jsou CD21+/CD23+. Kromě dendritických buněk jsou v různém počtu zastoupeny i další populace buněk normálně přítomných v germinálních centrech, jako jsou zejména T-lymfocyty (CD3+, CD4+, CD57+, PD1+, CXXCL13+).

Obr. 2. Obraz patologických folikulů folikulárního lymfomu (barvení hematoxylin-eosin; zvětšení 100x).

Obř. 3. Obřaz reaktivnř lymfadenitidy/hyperplazie s polarizacř folikulř (barvenř hematoxylin-eosin; zvřtřšení 100x).

Proliferace znázorněná barvenřm Ki 67 břvř u gradu 1 a 2 nřzkř (obvykle pod 20 %) u gradu 3 vyřřř (8).

Buňka folikulřrnřho lymfomu a t(14;18)

Folikulřrnř lymfom si udržuje genovou expresi odpovřdajřcř B-buňce germinřlnřho centra (6). Nřdorově buňky jsou obvykle sIg pozitivnř a exprimujř antigeny typickě pro B-lymfocyty (CD19, CD20, CD22, CD79a), markery germinřlnřho centra Bcl-6, CD10, CD38 a kostimulačnř molekuly CD95 (FAS), CD86 a CD40 (8). Na rozdřl od normřlnřch GC-buňek, vřtřřina folikulřrnřch lymfomř exprimuje bcl-2 jako dřsledek translokace t(14;18), kterř činř tyto buňky rezistentnř vřči apoptoze. t(14;18) (q32;q21) je cytogenetickřm znakem tradičně spojovanřm s folikulřrnřm lymfomem (9, 10, 11). Jejř vřskyt u folikulřrnřho lymfomu se pohybuje mezi 90–95 %, avřřak jejř vztah k tomuto onemocnřnř neni zcela objasněn. Tato translokace je totiř přřtommř i u zdravřch jedincř (12) a jinřch lymfoproliferacř (13, 14), sama o sobě navíc nedokřže zpřsobit vznik FL *in vitro* (15). K vlastnř translokaci t(14;18) dochřzř v přřbřhu časnř fize vřvoje B-lymfocytu v kostnř dřenř a pravdřpodobně mechanismem rezistence k apoptoze zvřhodnuje tak v přeřžívřnř naivnř t(14;18)-pozitivnř buňky. Z hlediska vřvoje FL je klřčovř pobyt t(14;18)-pozitivnř buňky v germinřlnřm centru, kde dochřzř ke vzniku sekundřrnřch genetickřch změn (16). Kromě t(14;18) lze u folikulřrnřho lymfomu detekovat řadu dalřřch alteracř, jako jsou delece 1p, 6q, 10q a 17p, dře adice chromozomu 1, 6p, 7, 8, 12q, X a 18q (17). U 90 % FL lze zpravidla detekovat alespoř jednu dalřř abnormalitu karyotypu s přřmřrem 6 chromozomřlnřch alteracř (18). Počet přřdatnřch alteracř karyotypu stoupř s histologickřm gradem a transformacř; komplexnř karyotyp typicky koreluje s velmi řpatnou prognozou (18, 19). Určřtř podskupina FL gradu 3B nemř t(14;18) a zvřřšenou expresi bcl-2 ale naopak přestavbu 3q27 se zvřřšenou expresi bcl-6 (20). Jinř podskupina t(14;18) negativnřch FL s typicky difuznřm rřstem nese deleci 1p36 (21).

Je vřseobecně akceptovanřm faktem, že rřst folikulřrnřho lymfomu je u vřtřřiny pacientř dřen primřrně akumulacř buněk v dřsledku defektu apoptozy neř proliferacř.

Na druhou stranu pokud jsou buňky FL izolovřny a kultivovřny *in vitro*, podlěhajř spontřnnř apoptoze břhem 24 hodin. Dlouhodobř kultivace buněk FL je vřřak mořznř s populacř dendritickřch buněk (22, 23). U FL jsou nřdorově B-lymfocyty v těsně interakci s Th buňkami a folikulřrnřmi dendritickřmi buňkami (FDC), zdř se tedy, že buňky FL (podobně jako jejich fyziologickě protěřřsky) vyřaduujř pro svřř jivot a rřst zřsadnř podporu ostatnřch buněčnřch populacř germinřlnřho centra (24).

Metody detekce populacř buněk nřdorověho mikroprostředř

Prřtokovř cytometrie

Fenotyp nřdorovřch i nenřdorovřch buněk uzliny lze dobře urřit přřtokovou cytometriř (flowcytometriř) s třřbarevnou fluorescencř. Pro vyřřetřnř je nutně mřt suspendovanř nativnř vzorek uzliny (25). Vřhodou je rychlě, přesně a automatizovaně hodnocenř, nevřhodou je nemořznost lokalizovat populace jednotlivřch buněk vzhledem k folikulřm a takě vyuřit archivnřho materiřlu v parafinu či zamraženřch vzorkř.

TMA (tissue microarray)

V tomto přřpadě jde o variantu klasickěho imunohistochemickěho barvenř z parafinovřch blokř. Vyuřivř se vřřak pouze velmi malěho vřlečku vřřřznutěho z přvodnřho blokku. Vřlečky z rřznřch blokř (obvykle 1,5 mm v přmřřru) se sklřdajř do nověho „bločku“ (araye), z nřř jsou nařezřny jednotlivě řezy – jakěsi tkřřnově „řipy“. Počet danřch buněk se pořitř manuřlně nebo speciřlnřm automatickřm systēmem. Vřhodou metody je snadnř dostupnost materiřlu z parafinovřch blokř, kromě stanovenř kvantity je i mořznř lokalizace buněčnřch populacř (intrafolikulřrnř i interfolikulřrnř), nevřhodou je menřř přesnost (26).

„Hrřči“ nřdorověho mikroprostředř folikulřrnřho lymfomu a duřlnř charakter folikulřrnř lymfomu

Vřsledně klinickě chovřnř FL lze chřpat jako řiinek vzřjemněho přsobenř genomovřch a imunologickřch faktorř. Je jasně, že primřrnřm faktorem vzniku FL je existence nřdorověho klonu buněk s primřrnř alteracř typu t(14;18) umořřujřcř delřř přeřžitř a jistou nezřvislost na apoptotickřch přřpadně antiproliferačnřch signřlech. Zda zřskřnř sekundřrnřch genetickřch alteracř ovlivřuje takě chovřnř a strukturu mikroprostředř, nebo jistř typ mikroprostředř ovlivřuje od pořitku vlastnosti nřdorovřch buněk, neni dosud zcela jasně.

Buňky, kterě budř velkř zřjem mezi kliniky i vřřzkumnřky, jsou folikulřrnř dendritickě buňky (FDC), cytotoxickě lymfocyty (CD8+), T-regulačnř lymfocyty (FOXP3), T-helpery (CD4+) a s lymfomem asociovaně makrofřgy (LAM).

Folikulřrnř dendritickě buňky (FDC)

FDC jsou nefagocytujřcř buňky, kterě jsou schopny vřzat delřř čas antigeny ve formě imunitnřch komplexř

a rozhodují o dalším osudu centrocytů v závislosti na jejich afinitě k danému antigenu. FDC jsou CD21+CD23+CD35+CD40+ buňky, které tvoří zhruba 1 % všech buněk GC. Zajišťují především antiapoptotické a růstové signály pro proliferaci centroblastů v místech tmavé zóny GC, kde je fyziologicky nedostatek antigenem aktivovaných T-buněk. FDC komunikují s lymfocyty pomocí adhezivních molekul (ICAM-1 = intercellular adhesion molecule-1, VCAM-1 = vascular cell adhesion molecule-1), které zvyšují intercelulární kontakt, a tím usnadňují antiapoptotické funkce jiných molekul. Další skupinou látek produkovaných FDC jsou molekuly s přímým antiapoptotickým (BAFF/BLys) a přímým proliferacním efektem (8D6, IL-15 a IL-6) (22, 27). Zdá se, že uvedené vztahy platí jak pro fyziologické B-lymfocyty, tak i pro buňky folikulárního lymfomu (22). FDC naopak pro svoji normální existenci a funkci nutně potřebují signály od ostatních buněk zejména od B-lymfocytů germinálního centra. Tato vzájemná závislost má velmi zásadní implikace v klinické praxi, poněvadž destrukce B-buněk například rituximabem, může způsobit poruchu vývoje a fungování dendritických buněk, jak bylo pozorováno u autoimunitních chorob (28, 29).

Na význam FDC upozornila analýza genové exprese, přičemž zvýšená exprese genů dendritických buněk zde byla sdružena se zkráceným přežitím (6). Ve studii imunofenotypu mikroprostředí FL (n = 66) byla absence FDC nebo výrazně porušená síť dendritických buněk naopak asociována s časnou transformací a horší prognózou (30). Ovšem v jiné studii pacientů s nodálními FL (n=158) léčenými různými typy léčby (včetně vysokodávkované) nebyl význam FDC pozorován (31). V zajímavé analýze vycházející z randomizovaného srovnání režimů CVP (cyklofosamid, vinkristin, prednison) a fludarabinu u 61 pacientů s FL byl pozorován odlišný prognostický význam FDC v závislosti na typu podané léčby. Sporadický výskyt FDC s lepší odpovědí po fludarabinu vs CVP, naopak dobře vyvinutá síť FDC byla asociována s lepší odpovědí po CVP (32).

T- buňky

T-lymfocyty představují velmi heterogenní skupinu imunitních elementů zahrnující jak regulační, tak i efektorové buňky. Dle analýzy genové exprese byla v rámci „Immune response 1“ s dobrou prognózou zvýšená exprese genů typických pro T-buňky (CD7, CD8, CD3D...), avšak imunofenotypizací nebyla prokázána korelace mezi celkovým počtem T-buněk (CD3+) a prognózou pacientů s FL, což znamená, že za rozdílnou prognózu jsou zodpovědné spíše speciální podskupiny T-buněk (6).

Th-lymfocyty (CD4+)

In vivo představují zejména T-helpery (CD4+) hlavní zdroj CD40L pro vazbu na receptor CD40 B-lymfocytů. Tato ligace je jedním ze silných stimulátorů proliferace a přežití B-buněk. Th-buňky a CD40L chrání před apoptózou jak normální B-lymfocyty tak buňky FL. V souladu s *in vitro* důkazy o důležité roli CD40L+ nenádoro-

vých buněk, je v infiltrovaných uzlinách FL zřejmá hojnost polyklonálních T-buněk, zejména Th lymfocytů (24). Proliferace maligních buněk je stimulovaná IL-4 a jinými cytokiny uvolňovanými taktéž z buněk T-původu (33).

Analýza mikroprostředí FL (n = 59; sledování 6–30 let) využívající tissue microarray (TMA) ukázala, že déle žijící pacienti měli vyšší zastoupení CD4+buněk zejména v perifolikulární lokalizaci (34). Obdobné závěry imunohistochemického hodnocení u FL publikoval i Alvaro a kol. (n=211; medián sledování 6 let) (35). Také v práci kombinující analýzu genové exprese a imunohistochemii byl prokázán vztah mezi počtem infiltrujících CD4+ buněk zejména v interfolikulárním prostoru a aktivovaného stavu T-buněk (CD69+) k transformaci FL na souboru 66 pacientů (30). V jiné studii 61 pacientů s pokročilým FL byla rovněž pozorována dobrá korelace počtu CD4+buněk a příznivé prognózy, která navíc nezávisela na typu podané léčby (CVP vs fludarabin) (32). Na druhou stranu jsou práce, které žádnou korelaci mezi počty CD4+ buněk a přežitím pacientů s FL nenalezly (36, 37, 38).

T-regulační lymfocyty (Treg); FOXP3+

T-regulační lymfocyty (Treg) s imunofenotypem CD4+CD25+ hrají zásadní roli v navození imunotolerance zejména supresí T-efektorových buněk jak na úrovni jejich proliferace, tak i produkce cytokinů. Relativně specifický znak Treg buněk je transkripční faktor FOXP3 (Forkhead Box Protein P3) (39). Masivní přítomnost Treg (FOXP3+) buněk u solidních nádorů, např. u ovariálního karcinomu, je spojená se špatnou prognózou (40). Narozdíl od solidních nádorů se u FL jeví prognostický význam FOXP3 buněk zcela opačný. Předpokládá se, že možný mechanismus působení Treg buněk spočívá v supresi protektivních CD4+lymfocytů (T-helperů) generujících antiapoptotické a proliferacní molekuly.

Většina studií u pacientů s folikulárním lymfomem dokládá pozitivní korelaci vysokého počtu FOXP3 buněk ve tkáni infiltrované uzliny s dobrou prognózou (32, 34, 36, 41). Carreras a kol. prokázali, že absolutní počet FOXP3 buněk stanovený imunohistochemicky (n = 97; medián sledován 5,6 roku) pozitivně koreluje s přežitím a dobrou prognózou FL a naopak nízké počty Treg buněk (< 5 %) jsou asociovány s refrakterní chorobou, přičemž výsledky byly nezávislé na FLIPI. Významná byla zejména intrafolikulární infiltrace FOXP3+ buňkami (36). Jiná práce hodnotila řadu buněčných elementů (CD4+, CD7+, CD8+, CD25+, CD68+ a FOXP3+) metodou tissue microarray (n = 59). Vyšší počet CD4+ a FOXP3+ buněk v perifolikulární lokalizaci byl i zde prediktorem delšího celkového přežití (34). Další velká studie (n = 86; medián sledování 7 let) srovnávající absolutní počty FOXP3+ buněk u různých lymfoproliferací prokázala pozitivní korelaci vysokého počtu FOXP3+ buněk u FL s delší dobou do progresu a přežitím vázaným na nemoc (disease-specific survival). V této studii byl podobný efekt FOXP3+ buněk také pozorován u difuzního velkobuněčného lymfomu (GC-typ) a klasického Hodgkinova lymfomu (41). Obdobný prognostický význam FOXP3+ bez

ohledu na podaný typ léčby (fludarabin vs CVP) byl u FL potvrzen i další studií (32). Naproti tomu jiné studie prognostický význam FOXP3 neprokázaly (30, 35) nebo prokázaly význam opačný – intrafolikulární infiltráty FOXP3+ buněk asociované s krátkým přežitím (38, 42).

CD8+ buňky

Efektorové nebo také cytotoxické lymfocyty jsou CD8+ a podléhají regulačnímu vlivu jiných buněk. Zdá se, že lze odlišit alespoň dva funkční typy cytotoxických T-lymfocytů: Tc1, které produkují vysoké množství IFN γ a Tc2, které produkují interleukin-4, interleukin-5, interleukin-10 a malé množství IFN γ (43). Tyto podtypy mohou mít v důsledku různých povrchových receptorů a produkovaných cytokinů i různou schopnost pronikat do nádorové tkáně a také různou efektorovou funkci. Určitá podskupina CD8+ lymfocytů může mít i regulační funkci (tzv. CD8+ FOXP3+ buňky) (44).

Ze studie 139 pacientů s FL vyplývá, že vyšší zastoupení CD8+ buněk v biotických vzorcích (měřeno průtokovou cytometrií) koreluje pozitivně s celkovým přežitím a dobou do progresu. Počet CD8+ nebyl jakkoli závislý na jiných populacích buněk ani na FLIPI. Imunohistochemicky byly CD8+ buňky uloženy uvnitř i vně nádorových folikulů, nejčastěji perifolikulárně (45). Shodné výsledky byly pozorovány i v jiné imunohistochemické analýze FL (n = 211; medián sledování 6 let) (35). Denzní infiltráty zejména v interfolikulární lokalizaci byly rovněž sdruženy s dobrou prognózou v práci analyzující 61 pacientů s FL léčených randomizovaně fludarabinem nebo režimem CVP (32). Naopak v jiné studii nebyl význam CD8+ buněk vůbec prokázán (30).

Makrofágy asociované s lymfomem (LAMs)

Makrofágy se v lidském organismu účastní mnoha různých procesů. V závislosti na prostředí rozeznáváme klasické „zánětlivé“ makrofágy M1, které jsou indukovány IL-12 a TNF- α , a „alternativní“ makrofágy M2, které se účastní tvorby a remodelace tkání a jsou stimulovány IL-4, IL-13 a IL-10. Makrofágy M2 fenotypu hrají pravděpodobně význam u FL (46, 47) a představují takzvané s tumorem/lymfomem-asociované makrofágy (TAM/LAM = tumor/lymphoma associated macrophages). TAM/LAM jsou v jistém smyslu přeprogramovány a indukují supresi v hostitelské imunitní odpovědi uvolněním cytokinů, prostanoidů a dalších mediátorů *in situ*. Makrofágy také poskytují maligním B-buňkám signály potřebné k jejich růstu a přežití, produkují angiogenní působky, ovlivňují funkci dendritických a Treg buněk (47).

Přítomnost CD68+ makrofágů je dle velké většiny studií sdružena s horší prognózou a kratším přežitím u pacientů s FL (37, 42, 46, 48). 211 pacientů léčených různými typy léčby bylo hodnoceno z hlediska přítomnosti CD68+ buněk a exprese STAT-1 (signal transducer and activator of transcription-1; mediátor interferonem mediované signální dráhy). Zvýšená přítomnost obou uvedených parametrů byla asociována s horší prognózou (medián sledování 6 let) a sice nezávisle na FLIPI (46). Obdobné výsledky publi-

kovali i další autoři (38, 42). Prognostický účinek CD68+ buněk může být, zdá se, anulován léčbou obsahující rituximab (42, 48, 49). Ve studii 96 pacientů s FL léčených R-CHOP (rituximab, cyklofosfamid, vinkristin, adriamycin, prednizon) byl dokonce pozorován pozitivní prognostický efekt zvýšeného počtu CD68+buněk (49). Dle randomizované studie 61 pacientů s FL léčených fludarabinem nebo CVP se jeví, že také různé typy chemoterapie ovlivňují prognostický význam LAM (32). Existují však také práce, které význam CD68+ buněk jako prognostického faktoru u FL nepodporují (30, 34).

Další buňky s potenciálním prognostickým významem

Ojediněle jsou publikované práce zaměřené na význam jiných buněk, jako jsou například T-lymfocyty nesoucí molekulu PD-1 (programmed cell death 1). PD-1 je důležitá v regulaci buněk germinálních center, ale její význam v nádorové imunitě není přesně znám. Svým inhibičním účinkem oslabují T-buněčnou odpověď, a tím mohou umožnit nádorovou expanzi, jde vlastně o jistou alternativu FOXP3+. Infiltrace PD-1 pozitivních buněk (CD3+CD4+CD25-) korelovala pozitivně s dobrou prognózou a negativně s transformací FL (50). Infiltráty mastocyty – s tumorem asociovanými mastocyty (MCs) – byly ve studii 98 pacientů léčených R-CHOP sdruženy s horší prognózou a byly schopny eliminovat pozitivní efekt makrofágů po imunochemoterapii (51). Také infiltráty NK buňkami (CD57+) byly sdruženy s horší prognózou (35).

Vliv různých léčebných modalit na komponenty mikroprostředí u folikulárního lymfomu

Výsledky studií zkoumajících význam mikroprostředí lze jen velmi obtížně shrnout a snadno interpretovat, neboť jsou značně nejednotné (tab. 1). Heterogenita výsledků je zčásti dána různou koncepcí a metodikou, ale z několika studií vyplývá, že zejména typ léčebného režimu může zásadně modifikovat prognostický význam komponent mikroprostředí (42, 51). Z tohoto pohledu je pozoruhodná práce, která navázala na randomizovanou studii zkoumající účinnost fludarabinu vs režim CVP (cyklofosfamid, vinkristin a prednizon) probíhající v 90. letech minulého století (32). V rámci této studie bylo vybráno 61 pacientů s dostupnou biopsií pro imunohistochemickou analýzu metodou tissue microarray (31 léčených fludarabinem a 30 léčených CVP). Expresí CD69 na nádorových buňkách (marker aktivity lymfocytů) byla identifikována jako negativní a intrafolikulární FOXP3+ infiltráty jako příznivý prognostický faktor bez ohledu na typ podané léčby. Zatímco denzní infiltráty FOXP3+buněk a interfolikulární infiltráty CD68+buněk stejně jako kompletní síť dendritických buněk byly sdruženy s lepší prognózou v rameni CVP ale současně s horší prognózou v rameni s fludarabinem (32). Na základě těchto rozdílných výsledků a se znalostí mechanismu účinků fludarabinu lze vyslovit hypotézu, že CVP působí přímo na nádorové buňky, zatímco fludarabin je lymfocytotoxický nejen pro buňky FL, ale ovlivňuje výrazně také mikroprostředí – zejména T-buňky. Tuto studii a její výsledky lze současně považo-

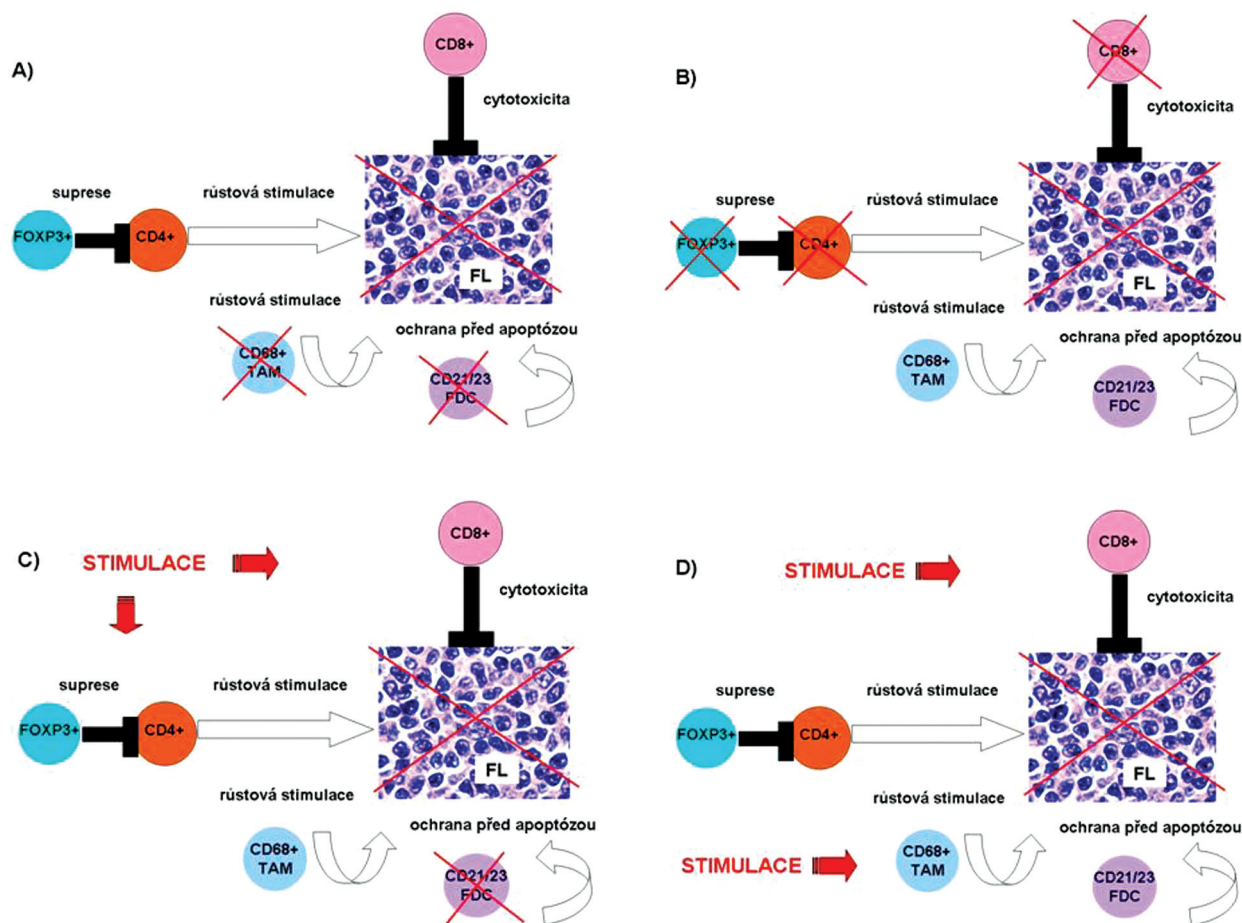

Schéma 1. A-D. Model Interakce B-buněk FL s mikroprostředím a vliv různých typů léčby. Červenými čarami je vyjádřeno působení dané modalita na jednotlivé komponenty nádoru.

A. režim CVP (cyklofosfamid, vinkristin, prednizon); B. Fludarabin; C. Rituximab; D. Radioterapie (2x2Gy)

Tab. 1. Přehled studií zkoumajících význam nádorového mikroprostředí folikulárního lymfomu.

Autor studie	n	Léčba	Denní infiltráty / zvýšený počet							End point
			CD3	CD4	CD8	FOXP3	CD68	CD 21/23	CD57	
Lee	59	různá	-	dobrá	NS	dobrá	NS	-	-	OS
Glas	66	CVP/různá	NS	dobrá	NS	dobrá	NS	špatná	NS	tFL
Alvaro	211	CHOP/různá	NS	dobrá	dobrá	dobrá	špatná	-	dobrá	OS, PFS
Carreras	97	BPVACOP+RT	NS	NS	-	dobrá	špatná	-	-	OS
Wahlin	139	různá	-	NS	dobrá	-	-	-	-	OS, DSS
Kelley	94	různá	-	-	-	špatná	špatná	-	-	OS
Canioni	194	CHOP-I	-	-	-	-	špatná NS	-	-	EFS
Taskinen	96	CHOP-I+R	-	-	-	-	dobrá	-	-	PFS, OS
		CHOP+R								
Klapper	158	MCP/CHOP	NS	-	-	-	NS	NS	-	OS, PFS
Tzankov	86	různá	-	-	-	dobrá	-	-	-	DSS, FFS
de Jong	61	CVP vs Fludarabin	NS špatná	dobrá dobrá	dobrá dobrá	dobrá špatná	špatná dobrá	dobrá špatná	-	PFS

Legenda: Ve snaze zajistit maximální přehlednost není vyznačeno rozlišení mezi intrafolikulárními a interfolikulárními infiltráty. CVP – cyklofosfamid, vinkristin, prednizon; CHOP – cyklofosfamid, adriamycin, vinkristin, prednizon; BPVACOP+RT – bleomycin, cisplatina, etopozid, doxorubicin, vinkristin, prednizon, radioterapie; CHOP-I – cyklofosfamid, adriamycin, vinkristin, prednizon, interferon alfa; MCP – mitoxantron, chlorambucil, prednizon; R – rituximab; NS – nesignifikantní; OS – overall survival (celkové přežití); tFL – transformace folikulárního lymfomu; PFS – progression free survival (doba do progresu); DSS – disease specific survival (přežití vázané na nemoc); EFS – event free survival (doba do události); FFS – failure free survival (přežití do selhání léčby)

vat za určitý modelový příklad. Z výsledků dalších studií vyplývá, že i další léčebné modalitativ mají pravděpodobně různý vliv na mikroprostředí FL. Rituximab svým působením na B-lymfocyty nepřímo ovlivňuje dendritické buňky a „vakuinačním efektem“ zase vede ke stimulaci T-lymfocytů (28, 29, 52). Vliv na mikroprostředí u FL byl rovněž popsán po nízkých dávkách radioterapie (2 x 2Gy) a týkal se hlavně makrofágů a cytotoxických T-lymfocytů (53). Možnosti působení různých léčebných modalit včetně chemoterapie typu CHOP/CVP, fludarabinu, radioterapie (2 x 2Gy) a rituximabu si můžeme představit na zjednodušeném schématu 1.

Závěr

Na folikulární lymfom lze na základě výše uvedených výsledků nahlížet jako na funkční interakci nádorového klonu buněk s primární chromozomální odchylkou t(14;18) (eventuálně jinou adekvátní) a okolním imunitním systémem. Tuto skutečnost podporuje řada klinických pozorování a také analýzy nádorového mikroprostředí uzliny folikulárního lymfomu. Pozoruhodné je zjištění, že různé léčebné modalitativ mohou působit odlišně na komponenty nádorového prostředí a tím patrně i modifikovat výslednou prognózu u konkrétního nemocného. Dosavadní výsledky vyvolávají celou řadu otázek týkajících se jednak dalších možných elementů mikroprostředí, podtypů již definovaných populací buněk a také dalšího výzkumu účinku jednotlivých léčebných modalit na nádorové mikroprostředí.

Literatura

- Gattiker HH, Wiltshaw E, Galton DA. Spontaneous regression in non-Hodgkin's lymphoma. *Cancer* 1980; 45: 2627-32.
- Tan D, Horning SJ. *Hematol Oncol Clin North Am* 2008; 22: 863-82.
- Montoto S, Davies AJ, Matthews J, et al. Risk and clinical implications of transformation of follicular lymphoma to diffuse large B-cell lymphoma. *J Clin Oncol* 2007; 25: 2426-33.
- Mandingers CM, Verdonck LF, Meijerink JP, et al. Graft-versus-lymphoma effect of donor lymphocyte infusion in indolent lymphomas relapsed after allogeneic stem cell transplantation. *Bone Marrow Transplant* 2003; 32: 1159-63.
- Janikova A, Mayer J, Kren L, et al. The persistence of t(14;18)-bearing cells in lymph nodes of patients with follicular lymphoma in complete remission: the evidence for 'a lymphoma stem cell'. *Leuk Lymphoma* 2009; 50: 1102-9.
- Dave SS, Wright G, Tan B, et al. Prediction of survival in follicular lymphoma based on molecular features of tumor-infiltrating immune cells. *N Engl J Med* 2004; 351: 2159-69.
- Paraskevas F. Lymphocytes and lymphatic organs. In: Wintrobe's Clinical Hematology – 12th ed./ Greer JP eds., Lippincott Williams and Wilkins, Philadelphia 2009.
- Swerdlow SH, Campo E, Hartus NL, et al. Follicular lymphoma. In: WHO classification of tumours of haematopoietic and lymphoid tissues. International Agency for Research on Cancer: Lyon, 2008.
- Bakhshi A, Wright JJ, Graninger W, et al. Mechanism of the t(14;18) chromosomal translocation: structural analysis of both derivative 14 and 18 reciprocal partners. *Proc Natl Acad Sci USA* 1987; 84: 2396-400.
- Cleary ML, Sklar J. Nucleoside sequence of a t(14;18) chromosomal breakpoint in follicular lymphoma and demonstration of breakpoint-cluster region near a transcriptionally active locus on chromosome 18. *Proc Natl Acad Sci USA* 1985; 82: 7439-43.
- Tsujimoto Y, Croce CM. Analysis of the structure, transcripts, and protein products of bcl-2, the gene involved in human follicular lymphoma. *Proc Natl Acad Sci USA* 1986; 83: 5214-18.
- Limpens J, Stad R, Vos C, et al. Lymphoma-associated translocation t(14;18) in blood B-cells of normal individuals. *Blood* 1995; 85: 2528-36.
- Meijerink JPP. t(14;18), a journey to eternity. *Leukemia* 1998; 11: 2175-87.
- Papajík T, Jedličková K, Kriegová E, et al. Polymerase chain reaction detection of cells carrying t(14;18) in bone marrow of patients with follicular and diffuse large B-cell lymphoma: the importance of analysis at diagnosis and significance of long term follow-up. *Neoplasma* 2001; 6: 501-5.
- McDonnell TJ, Deane N, Platt FM, et al. Bcl-2-immunoglobulin transgenic mice demonstrate extended B cell survival and follicular lymphoproliferation. *Cell* 1989; 57: 79-88.
- Roulland S, Navarro JM, Grenot P, et al. Follicular lymphoma-like B cells in healthy individuals: a novel intermediate step in early lymphomagenesis. *J Exp Med* 2006; 203: 2425-31.
- Martinez-Climent JA, Alizadeh AA, Seagraves R, et al. Transformation of follicular lymphoma to diffuse large cell lymphoma is associated with a heterogeneous set of DNA copy number and gene expression alterations. *Blood* 2003; 101: 3109-17.
- Horsman DE, Connors JM, Pantzar T, et al. Analysis of secondary chromosomal alterations in 165 cases of follicular lymphoma with t(14;18). *Gen Chrom Cancer* 2001; 30: 375-82.
- Yunis JJ, Frizzera G, Oken MM, et al. Multiple recurrent genomic defects in follicular lymphoma: a possible model for cancer. *N Engl J Med* 1987; 316: 79-84.
- Jardin F, Gaulard P, Buchonnet G, et al. Follicular lymphoma without t(14;18) and with bcl-6 rearrangement: a lymphoma subtype with distinct pathological, molecular and clinical characteristics. *Leukemia* 2002; 16: 2309-17.
- Katzenberger T, Kalla J, Leich E, et al. A distinctive subtype of t(14;18)-negative nodal follicular lymphoma non-Hodgkin lymphoma characterized by a predominantly diffuse growth pattern and deletions in the chromosomal region 1p36. *Blood* 2009; 113: 1053-61.
- Goval JJ, Thielen C, Bourguignon C, et al. The prevention of spontaneous apoptosis of follicular lymphoma B cells by a follicular dendritic cell line: involvement of caspase-3, caspase-8 and c-FLIP. *Haematologica* 2008; 93: 1169-77.
- Kagami Y, Jung J, Choi YS, et al. Establishment of a follicular lymphoma cell line (FLK-1) dependent on follicular dendritic cell-like cell line HK. *Leukemia* 2001; 15: 148-56.
- Carbone A, Gloghini A, Gruss HJ, et al. CD40 ligand is constitutively expressed in a subset of T cell lymphomas and on the microenvironmental reactive T cells of follicular lymphomas and Hodgkin's disease. *Am J Pathol* 1995; 147: 912-22.
- Ray S, Craig FE, Swerdlow SH. Abnormal patterns of antigenic expression in follicular lymphoma: a flow cytometric study. *Am J Clin Pathol* 2005; 124: 576-83.
- Hedvat CV, Hegde A, Chaganti RSK, et al. Application of tissue microarray technology to the study of Non-Hodgkin's and Hodgkin's lymphoma. *Hum Pathol* 2002; 33: 968-74.
- Park CS, Choi YS. How do follicular dendritic cells interact intimately with B cells in the germinal centre? *Immunology* 2005; 114: 2-10.
- Edwards JC, Szczepanski L, Szechinski J, et al. Efficacy of B-cell-targeted therapy with rituximab in patients with rheumatoid arthritis. *N Engl J Med* 2004; 350: 2572-81.
- Shaw T, Juan J, Totoritis MC. B cell therapy for rheumatoid arthritis: the rituximab (anti-CD20) experience. *Ann Rheum Dis* 2003; 62(Suppl 2): 55-9.
- Glas AM, Knoops L, Delahaye L, et al. Gene-expression and Immunohistochemical Study of specific T-cell subsets and accesso-

- ry cell types in the transformation and prognosis of follicular lymphoma. *J Clin Oncol* 2007; 25: 390-8.
31. Klapper W, Hoster E, Röller L, et al. Tumor sclerosis but not cell proliferation or malignancy grade is a prognostic marker in advanced-stage follicular lymphoma: the German Low Grade Lymphoma Study Group. *J Clin Oncol* 2007; 25: 3330-6.
 32. De Jong D, Koster A, Hagenbeek A, et al. Impact of the tumor microenvironment on prognosis in follicular lymphoma is dependent on specific treatment protocols. *Haematologica* 2009; 94: 70-7.
 33. Schmitter D, Koss M, Niederer E, et al. T-cell derived cytokines co-stimulate proliferation of CD40-activated germinal centre as well as follicular lymphoma cells. *Hematol Oncol* 1997; 15: 197-207.
 34. Lee AM, Clear AJ, Calaminici M, et al. Number of CD4+ cells and location of Fork head Box Protein P3-positive cells in diagnostic follicular lymphoma tissue microarrays correlates with outcome. *J Clin Oncol* 2006; 24: 5052-9.
 35. Alvaro T, Lejeune M, Salvado MT, et al. Immunohistochemical patterns of reactive microenvironment are associated with clinicobiologic behavior in follicular lymphoma patients. *J Clin Oncol* 2006; 24: 5350-7.
 36. Carreras J, Lopez-Guillermo A, Fox BC, et al. High numbers of tumor-infiltrating FOXP3-positive regulatory T cells are associated with improved overall survival in follicular lymphoma. *Blood* 2006; 108: 2957-64.
 37. Farinha P, Masoudi H, Skinnider BF, et al. Analysis of multiple biomarkers shows that lymphoma-associated macrophage (LAM) content is an independent predictor of survival in follicular lymphoma (FL). *Blood* 2005; 106: 2169-74.
 38. Lee AM, Clear AJ, Morris KJ, et al. The impact of tumor microenvironment in diagnostic follicular lymphoma samples using tissue microarrays. *Ann Oncol* 2008; 19 (Suppl 4): 126 (abstr No 131).
 39. Roncador G, Brown PJ, Maestre L, et al. Analysis of FOXP3 protein expression in human CD4_CD25_regulatory T cells at the single-cell level. *Eur J Immunol* 2005; 35: 1681-91.
 40. Curiel TJ, Coukos G, Zou L, et al. Specific recruitment of regulatory T cells in ovarian carcinoma fosters immune privilege and predicts reduced survival. *Nat Med* 2004; 10: 942-9.
 41. Tzankov A, Meier C, Hirschmann P, et al. Correlation of high numbers of intratumoral FOXP3+ regulatory T cells with improved survival in germinal center-like diffuse large B-cell lymphoma, follicular lymphoma and classical Hodgkin's lymphoma. *Haematologica* 2008; 93: 193-200.
 42. Kelley T, Beck R, Absi A, et al. Biologic predictors in follicular lymphoma: importance of markers of immune response. *Leuk Lymphoma* 2007; 48: 2403-11.
 43. Delfs MW, Furukawa Y, Mitchel RN, et al. CD8+ T cell subsets TC1 and TC2 cause different histopathologic forms of murine cardiac allograft rejection. *Transplantation* 2001; 71: 606-10.
 44. Zou W. Regulatory T cells, tumor immunity and immunotherapy. *Nat Rev Immunol* 2006; 6: 295-307.
 45. Wahlin BE, Sander B, Christensson B, et al. CD8+ T-cell content in diagnostic lymph nodes measured by flow cytometry is a predictor of survival in follicular lymphoma. *Clin Cancer Res* 2007; 13: 388-97.
 46. Alvaro T, Lejeune M, Camacho FI, et al. The presence of STAT1-positive tumor-associated macrophages and their relation to outcome in patients with follicular lymphoma. *Haematologica* 2006; 91: 1605-12.
 47. Mantovani A, Sozzani S, Locati M, Allavena P, Sica A. Macrophage polarization: tumor-associated macrophages as a paradigm for polarized M2 mononuclear phagocytes. *Trends Immunol* 2002; 23: 549-55.
 48. Canioni D, Salles G, Mounier N, et al. High numbers of tumor-associated macrophages have an adverse prognostic value that can be circumvented by rituximab in patients with follicular lymphoma enrolled onto the GELA-GOELAMS FL-2000 trial. *J Clin Oncol* 2008; 26: 440-6.
 49. Taskinen M, Karjalainen-Lindsberg MI, Nyman H, et al. A high tumor-associated macrophage content predicts favorable outcome in follicular lymphoma patients treated with rituximab and cyclophosphamide-doxorubicin-vincristin-prednisone. *Clin Cancer Res* 2007; 13: 5784-9.
 50. Carreras J, Guillermo AL, Roncador G, et al. High numbers of tumor-infiltrating programmed cell death 1-positive regulatory lymphocytes are associated with improved overall survival in follicular lymphoma. *J Clin Oncol* 2009; 27: 1470-6.
 51. Taskinen M, Karjalainen-Lindsberg ML, Leppä S. Prognostic influence of tumor-infiltrating mast cells in patients with follicular lymphoma treated with rituximab and CHOP. *Blood* 2008; 111: 4664-7.
 52. Hilchey SP, Hyrien O, Mosmann TR, et al. Rituximab immunotherapy results in the induction of a lymphoma idiotype-specific T-cell response in patients with follicular lymphoma: support for a „vaccinal effect“ of rituximab. *Blood* 2009; 113: 3809-12.
 53. Knoops L, Haas R, de Kemp S, et al. In vivo p53 response and immune reaction underlie highly effective low-dose radiotherapy in follicular lymphoma. *Blood* 2007; 110: 1116-22.

MUDr. Andrea Janíková, Ph.D.
Interní hematologická klinika
FN Brno
Jihlavská 20
625 00 Brno
e-mail: ajanikova@fnbrno.cz

Doručeno do redakce: 8. 2. 2010
Přijato po recenzi: 29. 3. 2010